

СВЕТОВНАТА ЛИТЕРАТУРА В СЪВЕТСКИЯ СЪЮЗ: ИНФРАСТРУКТУРА И ИДЕОЛОГИЧЕСКИ ХОРИЗОНТИ¹

Резюме. Статията иска да следва малко по-различна посока в актуалния разговор за световната литература. Тя се стреми да „умножи“ световната литература и да демонстрира, че няма световна литература сама по себе си, а по-скоро различни световни литератури, защото в различно време различните общности произвеждат различни конструкции, които обозначават като световна литература. Заглавието сигнализира, че си имаме работа с отговори на въпросите какво е световната литература и как да пишем нейната история, идващи от Съветска Русия в протежение на период от около седемдесет години. Акцентът е поставен върху уроците, които могат да се извлекат от съветския интерес към нея. Най-важният сред тях е решимостта на съветските интелектуалци да възприемат световната литература по систематично незападоцентричен начин. С това СССР се оказва пионер в един подход, който предвещава нашите собствени тревоги днес, както се опитвам да разкрия. Но налице е и друга поука: разговорът за световната литература не протича във вакуум, той непрекъснато взаимодейства с разговорите, които обществата водят за собствените си национални литератури и литературни теории, въздейства им и сам се влияе от тях.

Започвам с кратка формулировка на четири исторически налични значения на понятието „световна литература“, които работят в съветските дебати. След това идентифицирам три различни културни и идеологически хоризонта (рамки) на мислене за световната литература в Съветския съюз и което е много важно – откривам тяхната обща основа, свързващата спойка в основния подход на де-оксидентализация на самото понятие за световна литература – отношение, което съветските интелектуалци, занимаващи се с този проблем, последователно отстояват.

Ключови думи: „световна литература“, съветска литературна теория

Четири значения на понятието „световна литература“

Започвам с кратко изследване на това какво точно се има предвид под „световна литература“, за да можем да разберем уместността на различните ѝ значения за дебатите в Съветска Русия. Ще открия четири аспекти

¹ Преводът, със специалното позволение на автора, е направен по: *World Literature in the Soviet Union*. Edited by Galin Tihanov, Anne Lounsbury, and Rossen Djagalov. Boston: Academic Studies Press, 2023, pp. 1–23.

та на понятието. Първият, който продължава да е значим, е разбирането на световната литература като *доказателство и възплъщение на културното многообразие*. Излишно е да казвам, че това разбиране днес се поддържа от различни културни институции, които (пре)произвеждат материалността на световната литература. Особено важна тук е ролята на литературните награди и международните фестивали на книгата; те често работят на почти квотен принцип, който гарантира, че разнообразието се цени и защитава, понякога за сметка на естетическите качества. Корените на това разбиране за световна литература ни връщат към края на XVIII век, към дейността на ред историци и литератори, особено Шльоцер и Хердер. По стечение на обстоятелствата Шльоцер е историк на Русия (в руслото на традиция, позната през епохата като „всеобща/универсална история“); той прекарва известно време в Санкт Петербург, преди да получи катедра в Гьотингенския университет. Шльоцер възприема световната литература именно като доказателство за световното културно многообразие – израз на това многообразие. От тази гледна точка за него няма големи и малки литератури в онзи оценъчен смисъл, който днес бихме разчели в това противопоставяне. Точно обратното, за Шльоцер и най-малката литература може да бъде обект на възхищение и изучаване – средство за култивиране на способността за разпознаване и приемане на културните различия.² Същото отношение има и Хердер, който се държи като колекционер на образци от литературите и устните култури на различни общества. Във второто (посмъртно) издание на неговата знаменита антология *Stimmen der Völker in Liedern* („Гласове на народите в песни“) – със сложна текстологична история, в която няма да навлизам тук – намираме примери от Перу, Мадагаскар и др. Този постоянен стремеж към усвояване на културното многообразие на света, разбира се, е свързан с философската тенденция на времето, която се опитва да представи едно „разширено“ човечество и да открие признаци на рационалност далеч извън границите на Европа. И в същото време Просвещението е сериозно заето да разработва доктрината на европоцентризма, според която европейската литература и култура са върхът на цивилизацията, докато културните паметници извън Европа в най-добрия случай са само интересни, дори достойни за похвала, но рядко съвършени образци на тази всеобща рационалност. В Съветска Русия, както ще видим, този двойствен стремеж към включване на западни литератури и култури при запазване на културното превъзходство и педагогическото значение на европейския канон е силно изявен.

Второто разбиране за световната литература, което активно присъства в съветските дебати, я разглежда като специален *проводник на култура, на познания, ерудиция и като механизъм, култивиращ способността за общуване*. Началото на това разбиране може да се свърже с Виланд, който в

² За Шльоцер, Хердер и световната литература, с препратки към съответната вторична литература, вж.: TIHANOV, G. “Cosmopolitanism in the Discursive Landscape of Modernity: Two Enlightenment Articulations”. – In: ADAMS, D. and G. TIHANOV (eds.). *Enlightenment Cosmopolitanism*. London: Legenda, 2011, p. 142, и: TIHANOV, G. “Introduction”. – In: LAMPING, D. and G. TIHANOV (eds.). *Vergleichende Weltliteraturen / Comparative World Literatures*. Stuttgart: Metzler, 2020, pp. 283–287.

началото на XIX век пише накратко за световната литература като източник на нови знания за света, повишаващи способността за общуване с другите. Това е специфичен възглед за световната литература – разбиране, свързано с нещо, което с езика на Фуко можем да наречем „практики на самите себе си“, въпреки че Виланд изобщо не се интересува от намесата на властта или от ролята, която институциите имат в този хуманистичен по същество проект: Виланд, изглежда, си представя този процес като чист, необременен и неопосредстван. Индивидът е сам в компанията на добрата литература: тя го обогатява, той се образова в този процес, в резултат на което човешкото у него се разширява и валенциите на общуването се умножават.

Тези две възможни дефиниции на световната литература се сближават и преплитат по явен начин в третото ѝ разбиране – като *канон*, като всичко най-добро и най-трайно, което човечеството е успяло да произведе, съгласно първото разбиране: от всички възможни източници, от всички части на света, от малки и големи култури, от културите на колонизатори и колонизирани. Това е едно хуманистично, донякъде консервативно разбиране на световната литература, което често забравя да постави решаващите въпроси за политиката, властта и историята. Оказало се упорито и устойчиво, то продължава да оформя в немалка степен съвременните представи и практики на световната литература.

Последното определение на световната литература, както и последният тип разбиране, които бих искал да формулирам, са ни много по-близки исторически, свързани са с полемиките около нея, които ни пренасят в XXI век. Новаторската, често анализирана и оспорвана книга на Дейвид Дамрош „Какво е световна литература?“³ изработва разбиране, отличаващо се от първите три по това, че се интересува не само (може би дори не толкова) от литературата сама по себе си, а се стреми да установи общ знаменател между литературата и другите дискурси. Така литературата става участник в един безкраен информационен поток, който чрез превод и интермедиялна адаптация прекрачва национални, езикови и дискурсивни граници. Неслучайно Дамрош определя предмета на световната литература като изследване на *циркулацията на текстове в превод*. Тази идея за циркулация не е без значение; тя е неразривна част от новото разбиране на литературата като представляваща по-големи информационни потоци и форми на обмен, в които е включена.

Всичко това ми се струва много важно, защото си имаме работа с разбиране, което е в противоречие с идеята за световната литература като канон. В известен смисъл подходът на Дамрош е предизвестен от Гьоте. Разбира се, идеята за световна литература не започва с Гьоте през 1827 г. (един вече стар Гьоте разговаря с Екертман и Екертман записва тези разговори години по-късно въз основа на бележките, които си е водил, като понякога въз основа на няколко ключови думи възсъздава цели изречения и дори пасажки); всъщност целият този дискурс започва около петдесет години по-рано, с Шльоцер и Виланд. Това, което Гьоте прави обаче, за разлика от тях, е да динамизира картината на световната литература. Шльоцер, Виланд и

³ DAMROSCH, D. *What is World Literature?* Princeton: Princeton University Press, 2003.

Хердер си представят световната литература като статично налична, те не се интересуват особено от диалога, от комуникацията между различни literatury от различни културни зони. Писмените образци, които привличат вниманието им, често изпълват чекмеджетата на въображаем шкаф с любопитни вещи; по всяко време те лесно могат да бъдат извадени и след като им се насладим, да бъдат върнати обратно, без очакване за взаимодействие помежду им.

Гьоте обаче смята, че световната литература е резултат от трансграничната комуникация на цяла мрежа от хора, участващи в създаването на литература: писатели, преводачи (несъмнено важна група), критици и читатели.⁴ Извън тази комуникационна мрежа световната литература не би била възможна: в този смисъл тя вече не е даденост (каквато е за неговите предшественици), а задача (оттук и вярата му, че появата ѝ може да бъде ускорена). В известен смисъл Дамрош запазва това прагматично отношение, но е склонен да деканонизира още повече състава на световната литература; всъщност представя си я само като една от съставките на информационния поток, който глобализацията е направила възможен. Към това той добавя логиката на пазара и неговите механизми (нещо, което присъства в зародиш и у Гьоте).

Маркс, разбира се, също е на място тук, отчасти защото говорим за съветските дебати, но също и защото в „Комунистическия манифест“, двадесет и една години след Гьоте, двамата с Енгелс се връщат към неговата идея, настоявайки, че появата на световната литература е вече неизбежна. Тази неизбежност според тях се основава на разширяването (но и свиването) на наличния свят, което пък, от своя страна, се корени в технологичния прогрес и хомогенизацията, настъпваща в резултат на глобалното разпространение на капиталистическия начин на производство, непознаващ национални граници – също като и световната литература, за която те вярват, страстно и може би малко наивно, че неизбежно ще измести националните literatury (Маркс и Енгелс са познавали размислите на Гьоте за световната литература по изданието на разговорите между него и Екерман).

Съветският интерес към световната литература: хронология и инфраструктура

Руският интерес към световната литература датира отпреди 1917 г., но Октомврийската революция му дава особен тласък, за да започне той да се материализира, не на последно място и чрез щедра държавна подкрепа.⁵

⁴ Литературата за Гьоте и Weltliteratur е огромна; от по-новите обзорни изследвания вж. напр.: LAMPING, D. *Die Idee der Weltliteratur. Ein Konzept Goethes und seine Karriere*. Stuttgart: Metzler, 2010.

⁵ За общ обзор на съветската ангажираност със световната литература между двете световни войни вж.: EPELBOIN, A. “Littérature mondiale et Révolution”. – In *Où est la littérature mondiale?* Saint-Denis: Presses Universitaires de Vincennes, 2005, pp. 39–49. За по-есеистичен разказ вж.: DAVID, J. *Spectres de Goethe: les métamorphoses de la 'littérature mondiale'*. Paris: Les Prairies Ordinaires, 2011 (гл. “Petrograd, 1918”). Сред

Бащата-основател на съветския дискурс на световната литература е един интелектуалец, който не може да бъде удържан в тесните рамки на марксизма; въпреки че често е поддържал лявата политика и идеология, Максим Горки е бил повече *enfant terrible*, отколкото предвидима, лоялен сподвижник. Горки е този, който в разгара на суровата гражданска война с подкрепата на влиятелните си приятели в комунистическата йерархия основава едно важно издателство – „Всемирная литература“ (1918–1923), фокусна точка в усилията на Съветска Русия да даде на масите канон на световната литература, който да послужи за една образователна кауза с благородна, егалитарна цел. Това е изключително амбициозно, дори мегаломанско начинание. В най-силните си години издателството наема по различните си проекти около триста и петдесет души, които получават хонорари и други възнаграждения дори когато не изпълняват договорите, които са подписали.⁶ Но това не е всичко: заедно с издателството има студио по теория на превода. Сред преподавателите в него откриваме някои от петроградските формалисти, по-специално Шкловски и Тинянов,⁷ редом с утвърдени преводачи като Чуковски. Има също ателие за млади писатели, където те трябва да усвоят основите на литературната теория. Както може да се види и заключи (но до този момент това не е правено), проектът на Горки създава органична връзка между творческото писане, от една страна, и теорията на литературата и превода, от друга. Жизненоважно е да се признае, че в Съветска Русия теорията на литературата и преводът отрано вървят ръка за ръка и че го правят в продуктивна симбиоза с творческото писане. (Мемоарите на Шкловски от 20-те години на XX век, особено „Сантиментално пътешествие“, са един от най-силните примери за тази симбиоза.) Твърде дълго сме били склонни да третираме литературната теория като чиста сублимация, сбор от принципи

по-новите изследвания бих посочил следните: DJAGALOV, R. *From Internationalism to Postcolonialism: Literature and Cinema Between the Second and the Third Worlds*. Montreal: McGill-Queen's University Press, 2020; GLASER, A. M. and S. S. LEE (eds.). *Comintern Aesthetics*. Toronto: University of Toronto Press, 2020; CLARK, K. *Eurasia Without Borders: The Dream of a Leftist Literary Commons, 1919–1943*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2021. За основополагащи изследвания, които надхвърлят съветския период и разглеждат руската литература и култура в глобална перспектива, вж.: PLATT, K. (ed.). *Global Russian Cultures*. Madison: The University of Wisconsin Press, 2018, и: RUBINS, M. (ed.). *Redefining Russian Literary Diaspora, 1920–2020*. London: UCL Press, 2021.

⁶ Съществуват значителен брой изследвания върху изд. „Световна литература“; подробностите, посочени по-горе, могат да бъдат намерени в документацията и въведението в: „А. М. Горький — организатор издателство «Всемирная литература»“ — *Исторический архив*, бр. 2, 1958, с. 67–95. Относно по-новата работа вж. напр.: KHO-TIMSKY, M. “World Literature, Soviet Style: A Forgotten Episode in the History of an Idea”. — *Ab Imperio*, No. 3 (2013), pp. 119–154, and: TYULENEV, S. “Vsemirnaia Literatura: Intersections between Translating and Original Literary Writing”. — *Slavic and East European Journal*, 60, no. 1 (2016), pp. 8–21.

⁷ За Шкловски и световната литература (както и за смесените му реакции към проекта на Горки) вж.: TIHANOV, G. “World Literature, War, Revolution: The Significance of Viktor Shklovskii's A Sentimental Journey”. — In: BYFORD, A., C. DOAK, and S. HUTCHINGS (eds.). *Transnational Russian Studies*. Liverpool: Liverpool University Press, 2020, pp. 112–126.

и подходи, които са отделени и йерархично надпоставени спрямо практиката на творческото писане. Тази основополагаща синергия между теорията и творческото писане, както и ефективното съвместно съществуване на литературна теория и превод, са от решаващо значение за разбирането на генезиса на съвременната представа за световна литература, в която преводът, както Дамрош убедително твърди, е също толкова необходим, колкото и вярата в това, което другаде нарекох „преносимост на литературността“ (the portability of literariness)⁸.

По-малко от десетилетие след края на издателството за световна литература на Горки и в годината, когато той се завръща завинаги в СССР, съветската инфраструктура за изследване и усвояване на световната литература се разширява чрез създаването на Института за световна литература (ИМЛИ: Институт мировой литературы; руският език прави тънка, но не незначителна разлика между „всемирная“ и „мировая“, която – извън обхвата на настоящия текст – заслужава специално внимание). Показателно е, че когато ИМЛИ е основан през 1932 г., прилагателното „световна“ отсъства от наименованието; в чест на Горки новата институция е наречена просто Литературен институт „Максим Горки“. По онова време това би могло да се тълкува като награда от Сталин за големия принос на Горки (или – според някои – като предварителен „подкуп“, който би затруднил Горки да не се съгласи с партийната линия). Едва през 1938 г., след смъртта на Горки, институтът е преименуван и оттогава до днес продължава да е известен като Институт за световна литература (ИМЛИ). Възниква въпросът какво точно се е случило в Съветска Русия през тези години, за да стане едновременно възможно и необходимо преименуването на института, включването на прилагателното „световна“ в наименованието му. Към средата на 30-те години СССР започва да променя културната си политика, като търси активно подкрепата на леви демократични интелектуалци от Запада.⁹ По това време опашката от изтъкнати посетители в СССР става все по-дълга; всеки, който е някой, ще бъде поканен, особено ако е с леви или поне демократични убеждения: Анри Барбюс, Ромен Ролан, Лион Фойхтвангер и дори Андре Жид – избор, за който Съветите по-късно ще се каят, защото след завръщането си той написва прочутата си книга-изобличение „Завръщане от Съветския съюз“, в която прави редица наблюдения, които съветските власти възпримат като изключително неприятни, дори обидни. (Лайон Фойхтвангер предлага конкурентен разказ, предназначен да демонстрира солидарност със съветския режим: „Москва 1937: моето посещение, описано за моите приятели“.) Това е и времето, когато Съветите изпращат делегации на различни международни форуми, провеждащи се на Запад, по-специално

⁸ Вж. епизода в моята книга *The Birth and Death of Literary Theory: Regimes of Relevance in Russia and Beyond* (Stanford: Stanford University Press, 2019).

⁹ От литературата по този въпрос вж. специално: CLARK, K. *Moscow, the Fourth Rome: Stalinism, Cosmopolitanism, and the Evolution of Soviet Culture, 1931–1941*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2011, и: DAVID-FOX, M. *Showcasing the Great Experiment: Cultural Diplomacy and Western Visitors to the Soviet Union, 1921–1941*. Oxford: Oxford University Press, 2011.

на Първия международен конгрес на писателите в защита на културата в Париж през 1935 г. Съветската делегация включва видни руско-еврейски писатели; в Париж тези съветски интелектуалци вършат нещо, което оксиморонно може да се окачестви като позволено дисидентство: Пастернак, Бабел и Еренбург говорят за хуманизъм, който избягва класовата идеология и по-скоро се насочва към набор от универсални ценности.¹⁰ По този начин онова, което се случва в средата на 30-те години в Съветска Русия, може най-добре да бъде разбрано като двупосочен процес: Съветският съюз кани света да го види и оцени, но също така сам изнася своята култура по света. В резултат на тези промени в културната политика около средата на 30-те в Съветския съюз се извършва постепенно преосмисляне на световната литература, като се стимулира разбирателството ѝ като литература на глобалното ляво: класовият атрибут не е премахнат, но обхватът вече е глобален, включващ различни нюанси на лявото и цяла гама от легитимни културни различия. По това време в Съветския съюз ще бъдат поканени и писатели от САЩ (Теодор Драйзер е само един пример), както и такива от глобалния Юг. Тази последователна политика на скъсване с културния изолационизъм през 30-те спомага за съзряването на една идея за световната литература, в която „светона“ (както по отношение на произхода, така и на ценностите) в голяма степен е синоним на идеите, стремежите и символния репертоар на глобалната демократична левица.

Последният важен епизод в този траен съветски интерес към световната литература – и стълб на подкрепящата го институционалната инфраструктура – е многотомната колективна „История на световната литература“, уникално постижение на съветската хуманитарна наука и паметник на амбицията световната литература да се възприема като процес, а не като статична даденост. Първоначално планирано като десеттомно, изданието в крайна сметка е приключено в осем тома. Началото на проекта е поставено през 1960–1961 г., когато е свикана първата конференция на съветските литературоведи по проблемите на световната литература. Дори на този ранен етап се долавят разногласия около методологията; решаващият въпрос, който подхранва продължителна дискусия, е как да се напише история на световната литература така че тя да не е просто разказ за отделни национални literatury, които съществуват едновременно, без да се пресичат или да си взаимодействат. Съветската история на световната литература категорично иска да не е западоцентрична; да почива по-скоро върху представата за времева дълбочина и промяна, отколкото да е разказ за литературите по света, следващ статичния енциклопедичен дизайн. При липсата на достъп до съответните документи е трудно да се определи какво точно е предизвикало огромното забавяне от 1960 до 1983 г. (когато излиза първият том), но в страна с централизирано планиране и разпределение на ресурсите престижен проект като този едва ли ще да е бил засегнат от липса на финансиране. Причина за дългото забавяне най-вероятно е същественият, дълго проточил

¹⁰ Всички речи, изнесени на Парижкия конгрес, могат да бъдат намерени в: TERONI, S., KLEIN, W. (ed.). *Pour la défense de la culture: les textes du Congrès international des écrivains. Paris, juin 1935*. Dijon: Éditions universitaires de Dijon, 2005.

се дебат вътре в авторския колектив относно методологията, която би следвало да се следва, ако целта е създаването на модерна, действително незападоцентрична история на световната литература, която да предлага разказ, стъпил върху процесуалността и промяната и направляван от перспективата на дългото траене (*longue durée*).

Промяна на идеологическите хоризонти (и какво в крайна сметка ги свързва?)

Ще премина към един по-важен въпрос, към който хронологията и инфраструктурата на съветския интерес към световната литература, разгледани дотук, ни насочват: променящите се идеологически хоризонти на разбирането за световна литература след 1917 г. Първият хоризонт, който ще обособя, може да бъде определен като *хуманистичен*. Ключова тук отново е фигурата на Горки. Неговият амбициозен издателски проект възнамерява да даде на културно обезправените маси стотици заглавия на световната литература, но в крайна сметка само малка част от тях вижда бял свят. Това усилие съвсем ясно стои върху разбирането на световната литература като образователен инструмент и се опира на надежден канон от представителни творби. Горки вярва, че дълг на новия режим е да предостави на потиснатите до този момент класи (селяни, работници, войници) най-добрите плодове на световната литература в евтини, но добре преведени и академично издържани издания. Много от публикуваните заглавия (чиито брой е по-скоро не впечатляващ в сравнение с мащаба на амбицията в първоначалния замисъл на Горки за „Всемирная литература“) действително са в нов превод, включват обширни въведения, а често и научен апарат. Този ангажимент в първите години на съветската власт е действително хуманистичен. Той има за цел да изтръгне от невежеството огромна маса хора, като отвори за тях врата към нещо, което е смятано за универсалната човешка култура. В този смисъл това е както класов проект (културно издигане на низшите класи), така и надкласово начинание (препотвърждаване на универсалните културни ценности, както те са разбирани тогава). Организирането на целия проект около един възможен канон, който да служи като мащабен образователен инструмент, култивиращ гражданско съзнание и разширяващ познанията за света (в смисъла на Виланд, който вижда в световната литература инструмент за усъвършенстване на способността за общуване с другите), се връща обратно към разбирането на Матю Арнолд за културата като съчетание на елитарни (само най-доброто би свършило работа) и действително егалитарни принципи (възможно най-доброто образование трябва да бъде достъпно за всички, включително за миньорските деца в най-затънтени градчета и села на Англия). Не бива да се пропуска обаче един основен парадокс в същността на Горкиевия проект: радикален в желанието си да улесни социалната подвижност за тези, които преди са били низвергнати в самото „дъно“ на обществото (както самият той е показал в своята пиеса от 1902 г.), проектът е откровено консервативен в разчитането си на канона като инструмент за културно и социално усъвършенстване.

Тази хуманистична визия се поддържа и в интересното, но крат-

котрайно списание, което Горки издава в Берлин – „Беседа“ (1923–1925). То също има за цел да е надполитическо; платформа, от която да звучат както гласовете на демократични, дори прореформаторски писатели-активисти, така и на автори от консервативния край на спектъра; накратко – да е универсален хуманистичен инструмент за културен диалог. (Известно е, например, че Горки се стреми да привлече като сътрудник на списанието Освалд Шпенглер, автор, който трудно може да бъде обвинен в леви симпатии.)

Този хуманистичен хоризонт на разбиране на световната литература като изпълнение на културното многообразие и също толкова като канон и инструмент за образование, за разширяване на знанията и вътрешния човешки свят, към края на 20-те и през 30-те години постепенно започва да влиза в диалог и донякъде в напрегнато съжителство с един втори идеологически хоризонт, който може да бъде определен като *глобален и ляв* (той бе подробно разгледан във връзка с преименуването на Института за литература в ИМЛИ, т. е. в Институт за световна литература). Тази нова интерпретативна рамка започва да схваща световната литература по отчетливо политически начин, преосмисляйки я като литература на глобалната левица, и в същото време запазва известна свобода и ситуационна гъвкавост. Новото направление се изявява на страниците на две забележителни списания: „Литература мировой революции“ (Литература на световната революция, 1931–1932) и особено неговия наследник „Интернациональная литература“ (Международна литература), издавано в руски (1933–1943), английски, немски и френски версии, а за по-кратък период също на испански и китайски (чуждоезичните версии, с изключение на китайската, оцеляват до края на Втората световна война). Редакционната политика на тези списания и цялостната им културна и идеологическа насоченост се различават значително от тези на техните предреволюционни предшественици, занимаващи се с разпространяване на неруска литература в превод, възникнали около средата на 1850-те, по-точно през 1856.¹¹

Третата, изключително важна според мен идеологическа рамка, която поддържа този продължителен съветски интерес към световната литература, е нещо, което бих нарекъл *антиколониален хоризонт*. Въпреки че има своите корени още през 20-те години (както по-нататък ще видим), този интерпретативен формат започва да доминира в интелектуалния пейзаж (в състояние сме да датираме доста точно момента) едва след началото на 60-те. Това, знаем, е времето на ускоряване и крайна интензивност на процеса на деколонизация, със значителни социални и политически последици за Азия и Африка, но също за Франция и Великобритания. Дълбоките промени принуждават Съветския съюз да потърси активен отговор, който да му осигури влияние върху нововъзникващите политически и международно-правни субекти. През 1960 г. в Москва е основан известният Университет за

¹¹ Относно хронологията на руските списания за чуждестранна и „универсална“ литература преди края на 1920-те години, включително започналите да излизат през XIX век, вж.: БЛЮМ, А. „Интернациональная литература“: подцензурное прошлое. – *Иностранная литература*, № 10 (2005): <https://magazines.gorky.media/inostran/2005/10/internacziionalnaya-literatura-podcenzurnoe-proshloe.html>.

дружба между народите (Университет дружбы народов). През следващата 1961-ва година той е преименуван в памет на Патрис Лумумба, основна фигура в антиколониалното движение в Конго, убит по-рано същата година. Това е първата съветска институция, на която е даден картбланш да обучава предимно студенти от Африка, Азия и Латинска Америка, с много ясен фокус върху културното и идеологическо влияние в тези части на света. (През 20-те и 30-те години е съществувала подобна институция, фокусирана върху Централна Азия, Китай и Далечния изток [КУТИ: Комунистически университет на трудещите се от Изтока, 1921–1938], но нейният дневен ред е воден по-скоро от мечтите на Коминтерна за пролетарска революция, отколкото от антиколониални съображения.) 1961 е и годината, когато в Белград се основава Движението на необвързаните страни, в което основна роля играят Индия, Индонезия, Египет и Югославия. Съветският съюз, както, разбира се, и Съединените щати, се изправят пред нов дневен ред; сред приоритетите им е упражняване на влияние върху тези многобройни, някои дори изключително важни в демографски план страни, които избират да поемат по третия път между капитализма и социализма. Нарастващият научен интерес към световната литература в Съветския съюз в началото на 60-те, включително стартирането на многотомната „История на световната литература“, разглеждана по-горе, е неотделима част от съгласуваните усилия за провеждане на културна и външна политика, която да гарантира въвличането на тези страни в съветската орбита на влияние.

Неслучайно това е времето, когато две важни литературни списания, създадени по-рано, ще достигнат своята зрялост и разцвет – „Дружба народов“ (основано през 1939 г., първоначално като алманах с нередовна периодичност, преобразуван в списание през 1955) и „Иностранная литература“ (създадено също през 1955 г.). И двете се налагат като трибуна за преводна литература; докато „Иностранная литература“ публикува предимно западни, източноевропейски и латиноамерикански автори, то страниците на „Дружба народов“ се пълнят с литературни образци от деколонизиращия се свят, както и – понякога в разрез с деколониалисткия дневен ред – с произведения на неруските съветски литератури, които се радват на официално спонсорство, но въпреки това са възприемани като второстепенни, леко екзотични и дори периферни.

Но какво е общото между тези три различни идеологически хоризонта, когато въпросът е как те формират продължителния съветски дебат за същността на световната литература, за това как да се разбира тя и как ефективно да се използва? Струва ми се, че най-значимият обединяващ фактор е приемствеността, произтичаща от решимостта на съветските интелектуалци, участници в тези дебати, да мислят *световната литература по незападоцентричен начин*. Нека се върна за кратко към многотомната „История на световната литература“, чийто първи том се появява през 1983 г., а последният, осми – през 1994. Преди още този проект да е приключил, един датски учен си прави труда да изчисли (в процентно изражение) мястото, което в първите пет тома е отредено на неевропейската и несеверноамериканската литератури в сравнение с други подобни истории на световната литература

в Западния свят. Статистически обоснованото заключение е, че съветската история обръща значително по-голямо внимание на неевропейските и не-северноамериканските литератури, отколкото която и да е от западните и предшественици.¹²

Едно кратко хронологично изследване би открило още повече последователната незападоцентрична перспектива, формираща съветския интерес към световната литература. Когато Горки основава издателство „Световна литература“, той от самото начало е категоричен, че това трябва да е начинание, което да включва не само великите произведения на европейската литература, но и на литературите, създадени на незападни езици, особено арабски, персийски, санскрит, китайски и японски. Въпреки че много малка част от този замисъл е осъществена, амбицията на Горки е категорична. Заедно с редакторския комитет, който да ръководи широкообхватната издателска програма, той също така създава съвет, който да отговаря за подбора и подготовката на издания от източните литератури. Съветът е ръководен от Сергей Олденбург, най-авторитетната фигура в руската индология по това време, академик, избран в Руската академия на науките още преди 1917 г., превзходен познавач на санскрит с международна известност (и личен приятел на Горки от преди революцията). По-жизнеспособно от книгоиздателската поредица се оказва списание „Восток“ (1922–1925); неговите пет броя с преводи на класици на източните литератури успяват да заинтригуват по-широк кръг ориенталисти в началото на 20-те години, както се вижда от един преглед на руската ориенталистика, публикуван през 1924 г.¹³

Тази незападоцентрична рамка действа дори в класовия дискурс за световната литература като литература на глобалната левица, която допълва (и се конкурира с) хуманисткия хоризонт. Ето един пример, който разкрива трайната релевантност на незападоцентричната перспектива, не на последно място и спрямо класовото разбиране за световна литература. През 1922 г. започва да излиза едно изключително интересно списание – „Новият Изток“, издание на Всеруската асоциация по изтокознание. Уводната статия в първия брой, написана от Михаил Павлович (авторски псевдоним на Михаил Велътман), е забележителна с това, че разширява Изтока далеч извън географските му граници, предефинира го по начин, който съчетава класовия и незападоцентричния подходи, като същевременно предначертава централното място, което антиколониалната рамка ще заеме впоследствие: както пише Павлович, „Изтокът, това е целият колониален свят, светът на потиснатите народи не само в Азия, но и в Африка и Южна Америка; с една дума – целият свят, върху чиято експлоатация се крепи силата на капиталистическото общество в Европа и Съединените щати“.¹⁴ Това е сил-

¹² За подробности вж.: MØLLER, P. U. Writing the History of World Literature in the USSR. – *Culture & History*, no. 5 (1989), pp. 19–37.

¹³ Вж.: БОРОЗДИН, И. Изучение Востока в современной России. – В: *Колониальный Восток: социально-экономические очерки*. Ред. А. Султан-Заде. Москва: Новая Москва, 1924, с. 352.

¹⁴ ПАВЛОВИЧ, М. Задачи всероссийской научной ассоциации востоковедений. – *Новый Восток*, 1922, № 1, с. 9.

на и показателна метафора за Изтока като емблема на глобалността (много преди „глобалния Юг“) – без съмнение в унисон с класовия подход към световната литература, но като запазва и ясно изтъква незападоцентричната перспектива. Така хронологически последният хоризонт, който открийме, антиколониалният, споделя същия патос на откъсване от Запада и същия поглед към другите континенти и култури като интерес към тяхната творческа сила, формираща бъдещето. Точно преди да започне подготовката за написване на многотомната „История на световната литература“, Институтът за световна литература (ИМЛИ) инициира колективен проект за „отношението между западните и източните литератури“.¹⁵ Това налага извода, че незападоцентричната перспектива обединява, пронизвайки като червена нишка, промените се различни (а също и темпорално припокриващи се, борещи се за надмощие) идеологически хоризонти (хуманистичен; глобален ляв; антиколониален), които определят и поддържат съветската ангажираност към световната литература.

Две фигури: Бахтин, Конрад

Ще се спра по-подробно на две основни действащи лица в този процес на раззападняване на понятието световна литература, който протича в Съветския съюз; те действат по различен начин, но със сходен краен резултат. Ще започна с Бахтин. Ако погледнем руската литературна теория през междувоенните десетилетия, ще останем поразени от факта, че много от основните тенденции са косвено или по-пряко свързани с дискурса за „световната литература“ като рамка за разбиране и валоризация на литературата в режима на нейното глобално производство и потребление. Именно с препратка към световната литература Бахтин започва книгата си за Рабле: „От всички велики писатели в световната литература у нас Рабле е най-малко популярен, най-малко проучен, най-малко разбран и оценен“.¹⁶ Той обаче само формално плаща дан на силната по това време представа за световната литература като сбор от канонични текстове: Рабле е сравнен у Бахтин със Сервантес, Шекспир и Волтер. Но това устойчиво разбиране за световната литература като каноничен свод от текстове не интересува истински Бахтин. Вместо това той поема по различен път, преосмисляйки заниманията с нея като изследване на процесите, които формират романа по такъв начин, че да се превърне той в световен жанр – глобална дискурсивна сила, която според Бахтин въздейства върху всички останали жанрове. Тук Бахтин, разбира се, е задължен на руските формалисти: за него, както и за тях, романът първоначално е аутсайдерът на световната литература, чиито дискурсивни енергии отначало са слаби и разпръснати, останали задълго не проявени, докато започнат да кристализират и добиват видимост.

¹⁵ Формулировката е на Мариан Галик. – Обзор на съветската ориенталистика и сравнително литературознание през 1960–1970-те вж. в: GÁLIK, M. Comparative Literature in Soviet Oriental Studies. – *Neohelicon*, 3, 1975, nos. 3–4, pp. 285–301.

¹⁶ БАХТИН, М. *Творчеството на Франсоа Рабле и народната култура на средновековието и Ренесанса*. София: Наука и изкуство, 1978, с. 13. (Прев. Д. Данчева.)

Още по-важно е, че ангажираността на Бахтин със световната литература има ясно изразен неевропоцентричен и нефилологически заряд. Както и Шкловски преди него, той работи с романи предимно в превод. (Да припомним, че неотдавнашният възход или — исторически казано — завръщането на „световната литература“ като изследователска призма до голяма степен зависи от това да се приемат за легитимни четенето и анализът на художествени текстове в превод.) На пръв поглед изглежда, че Бахтин разчита на западни канон, за да докаже тезите си. Но всъщност той се интересува повече от литературата и културата на предмодерността, времето, когато Европа все още не е доминираща сила — много преди континентът да е започнал да се смята за център на света. По този начин Бахтин се разкрива като мислител, привлечен много повече от подземните културни отлагания на фолклора, маргиналните дискурси, древните жанрове, анонимните словесни масиви — всички те предшестват европейската култура от епохата на модерността (започнала приблизително с Ренесанса, но особено след осемнадесети век, когато доктрината за културния европоцентризъм е разработена от френските философи, за да преживее първата си голяма криза в годините около Първата световна война. Романът на Рабле интересува Бахтин преди всичко със своите традиционни, предмодерни, фолклорни пластове. Бахтин избягва европоцентризма не като пише за извъневропейски култури, а като изследва предевропейските култури, процъфтяващи върху споделяната собственост на фолклора, обредите, ритуалите и епическите наративи, преди Европа дори да е започнала да се самосъзнава като център на световната културна и политическа карта. Антиевропоцентричното пътуване на Бахтин не е в пространството, а във времето. Неговите съвременници, палеосемантолозите Николай Мар и Олга Фрейденберг, чиито трудове той познава, са сторили нещо подобно в работите си върху мита и предлитературните дискурси.¹⁷ Всичко това поставя Бахтин в нова светлина, позволява ни да го видим като ранен предшественик на неевропоцентристките тенденции в съвременните англосаксонски академични програми по световна литература.

Николай Конрад (1891–1970), „двигателят“ на многотомната „История на световната литература“ в ранните ѝ етапи, има централен принос във формулирането (и предлагането на възможен отговор) на основния въпрос, пред който екипът съветски литературни историци в ИМЛИ се изправя: как да се напише история на световната литература така че тя да не е обичайната компилация от историите на отделни национални литератури? Японист и синолог, въоръжен с дългата (*longue durée*) перспектива, придобита в работата му над китайската литература, Конрад се насочва към световната литература въз основа на същата предпоставка, която Франко Морети ще мобилизира по-късно: че световната литература не е продукт на късната модерност и нейните глобализиращи тенденции, а по-скоро феномен, който е съществувал векове преди това. Конрад се опитва да разбере еволюцията на световната литература, убеден, че парадигматичните формации в нея, както

¹⁷ По-подробно вж.: TIHANOV, G. „Semantic Paleontology and Its Impact“. – In: *Central and Eastern European Literary Theory and the West* (ed. Michał Mrugalski, Schamma Schahadat and Irina Wutsdorff), Berlin: De Gruyter, 2023, pp. 801–802.

естетически, така и идеологически по състава си, възникват отново и отново навред по света. Например Ренесансът, мислен от Конрад като повтарящ се израз на обновление чрез за връщане към традицията, според него се е проявил за пръв път не в Италия през XIII век, а в Китай през VIII век в т. нар. движение „фугу“. Конрад е силно критикуван за методологията, довела го до такава дръзка преинтерпретация на европейската литературна история.¹⁸ Наистина, той съвсем съзнателно определя Ренесанса по стеснен, едностранчив начин, като значително омаловажава социално-икономическите му измерения, особено постепенното нарастване на градските форми на живот – социални, икономически и културни. За него централен е друг аспект – обръщането към традицията с цел обновление на културата и попълване на ресурсите ѝ, в резултат на което той прави извода, че е налице Ренесанс винаги и навсякъде, където една цивилизация извършва такова завръщане към собствените си традиции, към ресурсите на собственото си минало. За Конрад движението „фугу“ е пълноценен и легитимен израз на тази исторически повтаряща се ситуация на обновление чрез пробуждане на традицията (връщане към традиционното конфуцианство, за да се възроди китайската култура). Тъй като смята, че това е повтарящ се модел, който се наблюдава в различни култури, Конрад предпочита да говори не за „Ренесанса“, а за множество Ренесанси. Според него след Китай арена на такова ренесансово обновление става Иран и едва след това се ражда европейският Ренесанс, първоначално в Италия, а по-късно и в Северна Европа. Друга важна естетическа и идеологическа формация, реализмът, следва обратната посока. Според Конрад (все още марксист, въпреки свободата, която си позволява, като умишлено пренебрегва социалноикономическите аспекти на Ренесанса) реализмът възниква в Европа (именно тук, в Европа, противоречията на капитализма са достатъчно узрели, за да бъдат схванати и анализирани в жанра на романа), след това преминава в Близкия изток (там обаче романът има трудности да се утвърди като доминиращ жанр на реалистичната проза; дълго време тази роля играе разказът), за да стигне до Далечния изток чак през 1920–30-те години.¹⁹ Стръскащият мащаб на тази

¹⁸ Съветската полемика по този проблем е анализирана в: ПЕТРОВ, М. Т. *Проблема Возрождения в советской науке. Спорные вопросы региональных ренесансов*. Ленинград: Наука, 1989. Въпреки че няма препратки към Конрад в работата им, двама учени наскоро посветиха книга на въпроса дали е имало Ренесанс в Китай. (MEISSEN, Th. and MITTLER, B. *Why China did not have a Renaissance—and why that matters: An interdisciplinary dialogue*. Berlin: De Gruyter, 2018. Заглавието е частично некоректно, тъй като отразява единствено позицията на Томас Майсен; Барбара Митлер споделя тезата за наличие на китайски Ренесанс.) Възниква въпросът (нито поставян, нито проучван досега) дали Конрад е познавал подобни изследвания на чуждестранни синолози, най-вече хипотезата на Найто Конан, според която преходът от средновековието към ранната модерност в Китай е настъпил тъкмо през периода, който Конрад разпознава като Ренесанс. Благодарен съм на проф. Мартин Пауърс, че ми обърна внимание върху работата на Конан.

¹⁹ Изследванията на Конрад върху световната литература могат да бъдат намерени в сборника му със статии „Запад и Восток“, Москва: Наука, 1966. [Бълг. прев.: КОНРАД, Н. *Запад и Изток*. София: Наука и изкуство, 1979. – Бел. прев.] Съществува съкратен, не особено надежден, езиково неадекватен превод на английски (*West-East: Inseparable*

визия за развитието на световната литература подготвя не по-малко вълнуващия разказ на Морети за пътуването на европейския роман до бреговете на Бразилия и други краища на света, както и за промените, които търпи по пътя си. За да отстояват този мащаб, и двамата – Конрад и Морети – трябва да направят жертва. Пожертвано е традиционното разбиране за литературната форма, разчитащо на класическата (безвъзвратно компрометирана вече) представа за литературата като специфичен, автономен дискурс. Въпреки че формалните аспекти остават важни, формата, като резултат от микродейностите на езика, не е предмет на анализ нито у Конрад, нито у Морети; анализът е свързан главно с разбирането на жанровите действия, установими посредством различни процедури на едно „далечно/отдалечено четене“ (distant reading).

Така за Конрад историята на световната литература е възможна само чрез *longue durée* подход. В този случай съвсем не е маловажен фактът, че той е синолог; т. е. изходната му позиция е на учен, потопен в култура, чиято литературна традиция е по-дълга от всяка друга на Запад (включително древногръцката). Според него убедителният отговор на въпроса как трябва да се пише историята на световната литература трябва да се справи с предизвикателството да се уловят дългосрочните промени в светогледа и менталните структури, като същевременно се държи сметка за естетическите нововъведения и се търсят обясненията. С други думи, историята на световната литература трябва да остане марксистка по дух, но без литературата да се свежда до означение на идеологически, културни или политически изменения.

„Световна литература“; литературна теория; истории на националните литератури

Съветските дебати върху световната литература създават концептуално силов поле, което се оказва основополагащо не само за дискусии, свързани със световната литература; те пряко засягат дебата за руската литература и литературна теория. Колкото и да са различни като обекти за анализ, световната и различните национални литератури са скачени съдове – нещо, което твърде дълго отказвахме да признаем; противопоставянето им като отделни, несвързани явления е също толкова исторически несъстоятелно, колкото и противопоставянето космополитизъм–национализъм. Ще предложа три примера, за да илюстрирам как концептуалното силов поле, породено от дебати за световната литература, влияе върху ключови дискусии за руската литература и теория.

Twain, Москва: Наука, 1967). През 1973–74 г. са направени опити книгата да се появи в нов превод (срв. кореспонденцията, запазена в архива на Конрад в Руската академия на науките, между различни учени, включително Тойнби, и вдовицата на Конрад). Книгата на Конрад има значително влияние в Съветския съюз, особено по отношение изучаването на кавказките и централно-азиатските литератури (всичко това заслужава специално внимание извън обхвата на тази статия). За живота и творчеството на Конрад вж. монографичното изследване на Евгений Бадаев (БАДАЕВ, Е. *Формирование культурно-исторической концепции Н. И. Конрада*. Кемерово: Кемеровский государственный университет, 2010).

Първият пример сочи към ожесточените битки около руския формализъм. Към днешна дата огромното мнозинство от неговите изследователи са склонни да мислят, че единственият му сериозен враг е марксизмът, заклеяващ неговото „аполитично“ отношение към литературата, стоящо далече от историята, икономиката, правото и т. н. Истината е, че възраженията срещу формализма в края на 20-те и началото на 30-те години не са толкова догматични и опростени, нито произтичат единствено от марксистката нетърпимост към базисното убеждение за автономното битие на литературата, независимо от политиката, икономиката и различни други обществени фактори.

През 1930 г. Александър Холодович, начинаещ ориенталист, ученик на Конрад и Мар и приятел на Валентин Волошин (един от най-видните членове на Бахтинския кръг),²⁰ който по това време е на двадесет и пет години, все още аспирант (и бъдещият най-голям съветски авторитет по корейски език), публикува статия в сборник с невдъхновяващото заглавие „В борба за марксизъм в литературната наука“ (1930). В статията, насочена срещу формалистката школа, Холодович се обръща към формалистите със силен риторичен въпрос, който е много по-труден за избягване от главните обвинения на съветския марксизъм. Насочвайки се към имплицитния оксигентризм на формалистите (преобладаващо европоцентристки), Холодович правилно се усъмнява в амбицията им да артикулират литературна теория, която да е с универсална валидност: как би могло нейните твърдения да са убедителни, като се има предвид, че почти всички текстове, анализирани от формалистите, са от европейската и американската литератури? По думите на самия Холодович, привидно универсалната теория на литературата, която формализмът се опитва да формулира, е дело на мислители, „възпитани чрез образци на европейската поезика и поетически школи“, вследствие на което те пропускат „[дори] най-основните явления на поетичния живот на Изтока“.²¹ Така една западоцентрична история на световната литература рискува да приеме и натурализира редица предпоставки, отразяващи западния естетически опит, като придаде особено значение например на оригиналността, творческата инвенция, антагонистичното въображение, както и други черти, които в незападни културни формации е възможно да нямат подобна значимост. Критиката на Холодович към руския формализъм е по същество; на нея е много по-трудно да се отговори в сравнение с доста по-тривиалните възражения от марксисткия лагер.

Вторият момент ни отвежда в края на 60-те и е тясно свързан с теорията на Конрад за множеството Ренесанси, възникващи в различни части на света. Начинът, по който Дмитрий Лихачов (1906–1999), доайен на литературната медиевистика по това време, приятел на Конрад, възприема руската литературна история, е силно повлиян от книгата на Конрад от 1966 г. Въз основа на идеята за повсеместното разпространение на Ренесанса като

²⁰ Биографични подробности могат да се намерят в: АЛПАТОВ, В. М. Александр Алексеевич Холодович. – *Отечественные лингвисты XX века*, кн. 3, Москва: РАН ИНИОН, 2003, с. 90–100.

²¹ ХОЛОДОВИЧ, А. К вопросу о лингвистическом методе в поэтике. – В: *В борьбе за марксизм в литературной науке*. Сборник статей. Ред. В. Десницкого, Н. Яковлева, Л. Цырлина. Ленинград: Прибой, 1930, с. 242.

културно-исторически феномен, Лихачов изтъква нещо, което той нарича „предренесансови елементи“ в руската литература. Тук е налице по-дълбок подтекст, който активира старата травма на руската култура и руското литературознание, свързана със съзнанието, че Русия никога не е имала собствен Ренесанс във формата, в която е мислен той от изследователите на западноевропейската история на културата. (По същата причина руската философия изобретява различни руски ренесанси – втори, трети и т. н., всички те с различни, но еднакво силни претенции за духовно и културно превъзходство на Русия.) Лихачов дава да се разбере, че щом като Конрад е легитимирал наличието на Ренесанс не само в Европа (и със сигурност не само в Западна Европа), то собственото му търсене на Ренесанс в руската литература съвсем не е безоснователно. Напълно допустимо е според него да се откриват по този начин предренесансови явления в средновековната руска литература. Критиците му обаче поставят някои неудобни въпроси: какви са тези предренесансови явления, които никога не се материализират, не водят до същински Ренесанс; къде е тази призрачна ренесансова литература, чиито уж предренесансови кънове са предмет на пламенна възхвала? В основополагащата си работа върху поетиката на руската средновековна литература, която се опитва да предложи убедителен разказ за периода, Лихачов приема сериозно този скептицизъм и въвежда разграничение между „проторенесанс“ (Проторенесанс: ренесансови явления, които само хронологически предшестват Италианския ренесанс, но в същността си се отличават от него) и „предренесанс“ (Предвъзраждане: термин, който той запазва за руския случай, където съществуват някои ренесансови елементи, но те не могат да узреят и да се разгърнат напълно, довеждайки до истински Ренесанс, най-вече поради неблагоприятни външни обстоятелства).²² Но всъщност е без особено значение доколко интерпретацията на Лихачов е обоснована или не; това, което има значение, е да се схване логиката на аргументите му, да се разберат методологическият инструментариум и ресурсите, които той черпи от сценария на Конрад, в който Ренесансът вече не може да бъде закрепен единствено към културите на (Западна) Европа.

Последният пример, който ще разгледам накратко, се фокусира върху работата на Ирина Неупокоева (1917–1977), специалист по английски (по-късно и общоевропейски) романтизъм, останала задълго забравена, едва наскоро възкресена чрез включване на нейна статия в антологията на издателството Routledge „Световна литература“ (2012).²³ Тук отново е налице

²² Вж.: ЛИХАЧЕВ, Д. С. *Поэтика древнерусской литературы*. 2 разш. изд. Ленинград: Художественная литература, 1971, с. 38. Тази диференциация отсъства в първото издание на книгата (1967); това първо издание, публикувано само година след „Запад и Изток“ на Конрад, все още не предлага аргументи за предренесансови кънове в руската средновековна литература.

²³ NEUPOKOEVA, I. “Dialectics of Historical Development of National and World Literature”. – In: D’HAEN, Th., C. DOMINIGUEZ, and M. R. THOMSEN (eds.). *World Literature: A Reader*. London: Routledge, 2012, pp. 103–112. (Статията първоначално е представена като доклад в Будапеща през 1971 г.) Неупокоева е първият ръководител на новоучредения отдел по история на световната литература към ИМЛИ, създаден през 1963 г. в рамките на катедрата за чуждестранни литератури (председателствана по това време от Роман

предистория, която трябва да се познава. За около тридесет и пет години след средата на 30-те в СССР почти отсъстват изследвания върху романтизма в литературата и изкуствата, с изключение на минимален интерес към онова, което Горки преди Октомврийската революция е нарекъл „революционен романтизъм“, смятан от марксистката естетика за не повече от съюзник (и предшественик) на по-късния и по-зрял социалистически реализъм. Романтизмът постепенно се сдобива с неблагоприятен статут и така се превръща задълго в нежелан елемент от дневния ред на изследователите; интересът към него е възобновен едва в края на 60-те и началото на 70-те години.

Причините за тази особена динамика ни връщат към Първия конгрес на съветските писатели през 1934 г., на който идеята на Горки за революционния романтизъм и социалистическия реализъм като равностойни художествени методи търпи поражение. В резолюцията на конгреса социалистическият реализъм придобива статут на единствен истински метод на съветската литература, докато романтизмът се свежда до допустим начин на изразяване – приемлив стилистичен регистър, но не и метод за концептуализация. Това изхвърляне на романтизма от официалното съветско литературознание, където той често е синоним на дълбоко аполитично (понякога дори контрареволюционно) отношение, ще наложи пренаписването на руската литературна история от първата половина на XIX век – преосмислянето ѝ почти само като подготовка за възхода на реализма. Всичко това се променя в края на 60-те и началото на 70-те години, когато романтизмът започва отново да навлиза в литературознанието като законен предмет на изследване. Повратът става възможен благодарение на една нова легитимност, дошла не толкова от историците на руската литература, а преди всичко от специалисти по сравнителна и световна литература, намиращи вдъхновение не на последно място в Комунистическия манифест.

През 1971 г. Неупокоева публикува монография за историята на революционната поема като жанр²⁴ – компетентно филологическо изследване, с познания по английска, руска, полска, чешка и унгарска литератури. Приведен е прочутият пасаж от Комунистическия манифест на Маркс и Енгелс, в който се заявява, че рухването на националните граници е неизбежно, заедно със съпътстващото го излизане на литературите от тяхната национална затвореност, което по същия неизбежен начин ще доведе до възхода на световната литература. Неупокоева конструира ефективен аргумент, като подчертава конкретния исторически момент: Комунистическият манифест, публикуван през 1848 г., е написан — нещо важно! — във време, когато в европейската литература, особено в Централна и Източна Европа, вече се усеща възходът на романтизма. Преосмисляйки романтизма отвъд обезпокоителните националистични нюанси, авторката вярва, че оптимистичната визия на Маркс и Енгелс

Самарин). По-късно отделът става самостоятелен. Той е ръководен от Неупокоева до 1977 г., когато тя е наследена от Юрий Випер. (За подробности вж.: БЕРДНИКОВ, Г. Институт мировой литературы имени А. М. Горького, АН СССР – 50 лет. – *Вопросы литературы*, 1982, № 9, с. 122.)

²⁴ НЕУПОКOEBA, И. *Революционно-романтическая поема первой половины XIX века: опыт типологии жанра*. Москва: Наука, 1971.

за неудържимия растеж на Weltliteratur се подкрепя от ред актуални културни процеси, преди всичко именно от възхода на романтизма. (Акцентът, разбира се, е върху неговия „революционен“ вариант, бленуващ за едно освободено човечество, което претендира за собствено право на творчество отвъд националните граници, и подкрепящ рухването на империята като остаряла, политическа форма на политическа организация.) Така романтизмът най-сетне получава свое място на масата; той вече не е пренебрегван или хулен, радва се на нова легитимност, дадена му от бащите-основатели на марксизма: каква по-силна легитимация в страната на Съветите?

Тази важна промяна, когато романтизмът придобива нов статут в Съветския съюз, вече не като грозното патенце на литературознанието, а като прогресивна естетическа и идеологическа сила, заслужаваща специално внимание, става възможна благодарение на разказа за „световна литература“ в края на 60-те и началото на 70-те години. Поуката в този и в останалите два примера е, че мисленето за световна литература е тясно свързано с това как се мислят историите на националните литератури и литературни теории; нещо повече, форматът е не само интелектуален, но също културен и идеологически. С други думи, разказът за световната литература не съществува изолиран от разговорите, които отделните общества водят за националните литератури; двата разказа се сплитат в това, което Оскар Валцел – в различен контекст – нарича състояние на „взаимно осветляване“ (wechselseitige Erhellung)²⁵.

Голяма част от това съветско наследство остава значимо и днес. По ирония на съдбата, въпреки че не е известна на Запад, хипотезата на Конрад за множеството Ренесанси предусеща днешния дебат около допустимостта и концептуалните рискове от внедряването и използването на термини със западен произход в глобалната история.²⁶ Съветският опит също така ни позволява да оценим доста несигурния баланс между обвързването с една действително незападна представа за литературата и културата, докато продължаваме да действаме в рамките на една имперска система, която третира другите култури като зависими, нуждаещи се от насочване и защита, често „по-малки“, „по-млади“ и незрели (явление, поне частично подхранващо днешната руска агресия в Украйна). В края на краищата, нужно е все пак

²⁵ Вж.: WALZEL, O. *Wechselseitige Erhellung der Künste. Ein Beitrag zur Würdigung kunstgeschichtlicher Begriffe*. Berlin: Reuther & Reichard, 1917.

²⁶ Литературата около т. нар. „световен Ренесанс“ бързо нараства. Вж. по-специално: BURKE, P., CLOSSEY, L., FERNÁNDEZ-ARMESTO, F. “The Global Renaissance”. – *Journal of World History*, 28, no. 1 (2017), pp. 1–30; BLITSTEIN, P. A. “A Global History of the ‘Multiple Renaissances’”. – *The Historical Journal*, no. 1 (2021), pp. 162–184; ESPAGNE, M. “The Global Renaissance: Extended Palimpsests and Intercultural Transfers in a Transcontinental Space”. – In: *Global Literary Studies* (ed. Diana Roig-Sanz and Neus Rotger), Berlin: De Gruyter, 2023, pp. 185–198, и мн. др. На Запад основополагащият текст, поддържащ идеята за глобален, множествен Ренесанс, си остава изследването на Джак Гуди: GOODY, J. *Renaissances. The One or the Many*. Cambridge University Press, 2010; вж. също: ROECK, B. *Der Morgen der Welt. Geschichte der Renaissance*. Munich: Beck, 2017. Специално за препратки към световната литература вж. статиите в: *Other Renaissances: A New Approach to World Literature* (eds. Brenda Deen Schildgen, Gang Zhou, and Sander L. Gilman), New York: Palgrave, 2006.

да признаем и да приветстваме епистемологичната енергия в съветската ангажираност със световната литература, особено решимостта да се погледне тя от незападоцентрична перспектива и в резултат на това – като процес на динамично взаимодействие между литературите в различни времена и различни културни зони, осмислян от логиката на по-дълбоки и дълготрайни (*longue durée*) трансформации.

Прев. Пламен Антонов

ЛИТЕРАТУРА

АЛПАТОВ, В. М. Александр Алексеевич Холодович. – *Отечественные лингвисты XX века*, кн. 3. Москва: РАН ИНИОН, 2003, с. 90–100. [ALPATOV, V. M. Aleksandr Alekseyevich Holodovich. – *Otechestvennyye lingvisty XX veka*, kn. 3. Moskva: RANN INION, 2003, s. 90–100.]

А. М. Горький — организатор издателство „Всемирная литература“. — *Исторический архив*, бр. 2, 1958, с. 67–95. [A. M. Gor'kiy – organizator izdatel'stvo “Vsemirnaya literatura”. – *Istoricheskiy arhiv*, br. 2, 1958, s. 67–95.]

БАДАЕВ, Е. *Формирование культурно-исторической концепции Н. И. Конрада*. Кемерово: Кемеровский государственный университет, 2010. [BADAEV, M. *Formirovanie kulturno-istoricheskoy koncepciy N. I. Konrada*. Kemerovo: Kemerovskiy gosudarstvennyy universitet, 2010.]

БАХТИН, М. *Творчеството на Франсоа Рабле и народната култура на средновековието и Ренесанса*. София: Наука и изкуство, 1978. [BAHTIN, M. *Tvorchestvoto na Fransoa Rable i narodnata smehova kultura na srednovekoviето i Renesansa*. Sofia: Nauka i izkustvo, 1978.]

БЕРДНИКОВ, Г. Институт мировой литературы имени А. М. Горького, АН СССР – 50 лет. – *Вопросы литературы*, 1982, № 9, с. 102–131. [BERDNIKOV, G. Institut mirovoy literatury imeni A. M. Gor'kogo, AN SSSR – 50 let. – *Voprosy literatury*, 1982, № 9, s. 102–131.]

БЛЮМ, А. „Интернациональная литература”: подцензурное прошлое. – *Иностранная литература*, № 10 (2005): <https://magazines.gorky.media/inostran/2005/10/internacionalnaya-literatura-podcenzurnoe-proshloe.html> [прегл. 18.06.2024]. [BLYUM, A. “Internatsional'naya literatura”: podcenzurnoe proshloe. – *Inostrannaya literature*, № 10 (2005): <https://magazines.gorky.media/inostran/2005/10/internacionalnaya-literatura-podcenzurnoe-proshloe.html> (pregl. 18.06.2024).]

БОРОЗДИН, И. Изучение Востока в современной России. – В: *Колониальный Восток: социально-экономические очерки*. Ред. А. Султан-Заде. Москва: Новая Москва, 1924, с. 345–353. [BOROZDIN, I. Izuchenie Vostoka v sovremennoy Rosiy. – V: *Kolonial'nyy Vstok: sotsial'no-yekonomicheskie ocherki*. Red. A. Sultan-Zade. Moskva: Novaya Moskva, 1924, s. 345–353.]

КОНРАД, Н. *Запад и Восток*. Москва: Наука, 1966. [KONRAD, N. *Zapad i Vostok*. Moskva: Nuka, 1966.]

КОНРАД, Н. *Запад и Изток*. София: Наука и изкуство, 1979. [KONRAD, N. *Zapad i Iztok*. Sofia: Nuka i izkustvo, 1979.]

ЛИХАЧЕВ, Д. С. *Поэтика древнерусской литературы*. 2 разш. изд. Ленинград: Художественная литература, 1971. [LIHACHEV, D. S. *Poyetika drevnerusskoy literature*. 2 razsh. izd. Leningrad: Hudozhestvennaya literature, 1971.]

НЕУПОКОЕВА, И. *Революционно-романтическая поэма первой половины XIX века: опыт типологии жанра*. Москва: Наука, 1971. [NEUPOKOEVA, I. *Revolutsionno-romanticheskaya poema pervoy poloviny XIX veka: opit tipologii zhanra*. Moskva: Nauka, 1971.]

ПАВЛОВИЧ, М. Задачи всероссийской научной ассоциаций востоковедений. – *Новый Восток*, 1922, № 1, с. 3–15. [PAVLOVICH, M. Zadachi vserossiyskoy nauchnoy assotsiatsiy vostokovedeniy. – *Noviy Vostok*, 1922, № 1, s. 3–15.]

ПЕТРОВ, М. Т. *Проблема Возрождения в советской науке. Спорные вопросы региональных ренесансов*. Ленинград: Наука, 1989. [PETROV, M. T. *Problema Vozrozhdeniya v sovetskoj nauke. Spornyye voprosy regional'nyh renesansov*. Leningrad: Nauka, 1989.]

ХОЛОДОВИЧ, А. К вопросу о лингвистическом методе в поэтике. – В: *Борьба за марксизм в литературной науке. Сборник статей*. Ред. В. Десницкого, Н. Яковлева, Л. Цырлина. Ленинград: Прибой, 1930, с. 241–277. [HOLODOVICH, A. K voprosu o lingvisticheskom metode v poyetike. – V: *V borbe za marksizm v literaturnoy nauke. Sbornik statey*. Red. V. Desnitskogo, N. Yakovleva, L. Tsyrlina. Leningrad: Priboy, 1930, s. 241–277.]

BLITSTEIN, P. A. “A Global History of the ‘Multiple Renaissances’”. – *The Historical Journal*, no. 1 (2021), pp. 162–184.

BURKE, P., CLOSSEY, L., FERNÁNDEZ-ARMESTO, F. “The Global Renaissance”. – *Journal of World History*, 28, no. 1 (2017), pp. 1–30.

CLARK, K. *Eurasia Without Borders: The Dream of a Leftist Literary Commons, 1919–1943*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2021.

CLARK, K. *Moscow, the Fourth Rome: Stalinism, Cosmopolitanism, and the Evolution of Soviet Culture, 1931–1941*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2011.

DAMROSCH, D. *What is World Literature?* Princeton: Princeton University Press, 2003.

DAVID, J. *Spectres de Goethe: les métamorphoses de la ‘littérature mondiale’*. Paris: Les Prairies Ordinaires, 2011.

DAVID-FOX, M. *Showcasing the Great Experiment: Cultural Diplomacy and Western Visitors to the Soviet Union, 1921–1941*. Oxford: Oxford University Press, 2011.

DJAGALOV, R. *From Internationalism to Postcolonialism: Literature and Cinema Between the Second and the Third Worlds*. Montreal: McGill-Queen’s University Press, 2020.

EPELBOIN, A. “Littérature mondiale et Révolution”. – In *Où est la littérature mondiale?* Saint-Denis: Presses Universitaires de Vincennes, 2005, pp. 39–49.

ESPAGNE, M. “The Global Renaissance: Extended Palimpsests and Intercultural Transfers in a Transcontinental Space”. – In: ROIG-SANZ, D. and N. ROTGER (eds). *Global Literary Studies*. Berlin: De Gruyter, 2023, pp. 185–198.

GÁLIK, M. Comparative Literature in Soviet Oriental Studies. – *Neohelicon*, 3, 1975, nos. 3–4, pp. 285–301.

GLASER, A. M. and S. S. LEE (eds.). *Comintern Aesthetics*. Toronto: University of Toronto Press, 2020.

GOODY, J. *Renaissances. The One or the Many*. Cambridge University Press, 2010.

KHOTIMSKY, M. “World Literature, Soviet Style: A Forgotten Episode in the History of an Idea”. – *Ab Imperio*, no. 3 (2013), pp. 119–154.

KONRAD, N. *West–East: Inseparable Twain*. Москва: Hayka, 1967.

LAMPING, D. *Die Idee der Weltliteratur. Ein Konzept Goethes und seine Karriere*. Stuttgart: Metzler, 2010.

MEISSEN, Th. and MITTLER, B. *Why China did not have a Renaissance—and why that matters: An interdisciplinary dialogue*. Berlin: De Gruyter, 2018.

MØLLER, P. U. Writing the History of World Literature in the USSR. – *Culture & History*, no. 5 (1989), pp. 19–37.

NEUPOKOEVA, I. “Dialectics of Historical Development of National and World Literature”. – In: D’HAEN, Th., C. DOMINIGUEZ, and M. R. THOMSEN (eds.). *World Literature: A Reader*. London: Routledge, 2012, pp. 103–112.

PLATT, K. (ed.). *Global Russian Cultures*. Madison: The University of Wisconsin Press, 2018.

ROECK, B. *Der Morgen der Welt. Geschichte der Renaissance*. Munich: Beck, 2017.

RUBINS, M. (ed.). *Redefining Russian Literary Diaspora, 1920–2020*. London: UCL Press, 2021.

SCHILDGEN, R. D., G. ZHOU, and S. L. GILMAN (eds.). *Other Renaissances: A New Approach to World Literature*. New York: Palgrave, 2006.

TERONI, S., KLEIN, W. (ed.). *Pour la défense de la culture: les textes du Congrès international des écrivains. Paris, juin 1935*. Dijon: Éditions universitaires de Dijon, 2005.

TIHANOV, G. “Cosmopolitanism in the Discursive Landscape of Modernity: Two Enlightenment Articulations”. – In: ADAMS, D. and G. TIHANOV (eds.). *Enlightenment Cosmopolitanism*. London: Legenda, 2011, pp. 133–152.

TIHANOV, G. “Introduction”. – In: LAMPING, D. and G. TIHANOV (eds.). *Vergleichende Weltliteraturen / Comparative World Literatures*. Stuttgart: Metzler, 2020, pp. 283–287.

TIHANOV, G. “Semantic Paleontology and Its Impact”. – In: MRUGALSKI, M., S. SCHAHADAT, and I. WUTSDORFF (eds.). *Central and Eastern European Literary Theory and the West*. Berlin: De Gruyter, 2023, pp. 787–806.

TIHANOV, G. *The Birth and Death of Literary Theory: Regimes of Relevance in Russia and Beyond*. Stanford: Stanford University Press, 2019.

TIHANOV, G. “World Literature, War, Revolution: The Significance of Viktor Shklovskii’s A Sentimental Journey”. – In: BYFORD, A., C. DOAK, and S. HUTCH-

INGS (eds.). *Transnational Russian Studies*. Liverpool: Liverpool University Press, 2020, pp. 112–126.

TYULENEV, S. “Vsemirnaia Literatura: Intersections between Translating and Original Literary Writing”. – *Slavic and East European Journal*, 60, no. 1 (2016), pp. 8–21.

WALZEL, O. *Wechselseitige Erhellung der Künste. Ein Beitrag zur Würdigung kunstgeschichtlicher Begriffe*. Berlin: Reuther & Reichard, 1917.

WORLD LITERATURE IN THE SOVIET UNION: INFRASTRUCTURE AND IDEOLOGICAL HORIZONS

Abstract. This text wants to pursue a somewhat different direction in the current conversation on world literature; it seeks to ‘multiply’ world literature and demonstrate that *there is no world literature per se, but rather different world literatures*, because at different times different communities produce different constructs that they label as world literature. In my title, I signal that here we are dealing with answers to the questions what world literature is and how to write its history that come from Soviet Russia, encompassing a period of some seventy years. My emphasis is on the lessons one could learn from the Soviet attention to world literature; foremost amongst these is the compelling determination of Soviet intellectuals to conceive of world literature in a systematically non-Occidentocentric manner. With this, the Soviets were pioneering an approach to world literature that foreshadows our current concerns, as I will try to demonstrate. But there is also another lesson emerging from the Soviet preoccupation with world literature: the conversation on world literature does not proceed in a vacuum, it is constantly interacting with, impacting on, and being impacted by, the conversation societies have about national literatures and literary theory. I begin by briefly adumbrating four historically attestable meanings of ‘world literature’ that are still at work in the Soviet debates; I then identify three different cultural and ideological horizons (or frameworks) of thinking about world literature in the Soviet Union and, significantly, locate their common ground, the glue that bound them together, in the master approach of de-Westernizing the very notion of world literature, an attitude consistently enacted by Soviet intellectuals engaging with the history of world literature.
Keywords: world literatures, Soviet literary theory

Galin Tihanov, George Steiner Professor of Comparative Literature, FBA, MAE
ORCID ID: 0000-0002-0007-6908
Scopus ID: 24175231500
Queen Mary University of London
E-mail: g.tihanov@qmul.ac.uk